

Հայ Ժողովրդի Պատմության Ուրվագծեր

Ուրվածեր Իրանահայության Պատմության

- 1- Համառոտ ակնարկ Հայ Ժողովրդի Պատմությանը
եւ Իրանահայ համայնքների առաջացումը
- 2-Իրանահայ հասարակական-քաղաքական եւ
տնտեսական կյանքը
- 3-Իրանահայ մշակույթը
- 4-Իրանահայերի մասնակցությունը Իրանի
պետական կյանքում

Երկրագրագիտություն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ, ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՅՄԱՆ ՊԱՏՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԱՅԸ

1-Հայկական լեռնաշխարհը

Հայ ժողովրդի պատմական կյանքն ընթացել է այն երկրամասում, որը աշխարհագրության մեջ հայտնի է Հայկական լեռնաշխարհ կամ Հայկական բարձրավանդակ անունով: Հայաստանի Հանրապետությունը կազմում է այդ երկրամասի հյուսիս-արեւելյան մասը:

Լեռնաշխարհը ծովի մակերեսույթից 1500-1800 մետր միջին բարձրություն ունի եւ շրջակա երկրներից ավելի բարձր լինելով, կոչվել է «Լեռնային կղզի»: Հայկական լեռնաշխարհը հնում կոչվել է Մեծ Հայք , ի տարբերություն Եփրատից արեւմուտք գտնվող Փոքր Հայքի:

1-1- Հայոց լեռները.- Արարատ լեռան լայնածավալ հրաբխային զանգվածը, Մեծ Մասիս (հնում Ազատ Մասիս, 5156 մետր) եւ Փոքր Մասիս (3914 մետր) գագաթներով, գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի համարյա կենտրոնում:

Վանա լճից ոչ հեռու, բարձրանում է Սիփան հրաբխային զանգվածը , որը հնում Նեխ-Մասիք էր կոչվում եւ նրա գլխավոր գագաթը 4434 մետր բարձրություն ունի, եւ հարավում միանում է վիթխարի խառնարան ունեցող Նենրուք գագաթին՝ 2919 մետր բարձրությամբ:

Ներկա Հայաստանում է գտնվում Արագած լեռան վիթխարի հրաբխային զանգվածը՝ 4095 մետր բարձրությամբ: Մյուս նշանակալից լեռներն են՝ Բյուրակնը, որը հնում Սրմանց էր կոչվում, 3650 մետր բարձրությամբ, Ծաղկանց լեռները, մինչեւ այժմ չհանգած հրաբխային գագաթով, որը հնում կոչվում էր Թոնդրակ՝ 3548 մետր:

1-2- Հայոց դաշտերը.- Հայաստանի լեռնապարերի միջեւ ընկած են մի շարք ինքնամփոփ ու բարձրադիր սարահարթեր, արգավանդ հովիտներ ու դաշտեր: Դրանցից նշանավոր են եւ հայ ժողովրդի պատմության մեջ խոշոր տնտեսական դեր են խաղացել Արարատյան , Տարոնի կամ Մշո, Խարբերդի, Երզնկայի, Բագրեւանդի (Ալաշկերտի) եւ Շիրակի դաշտերը:

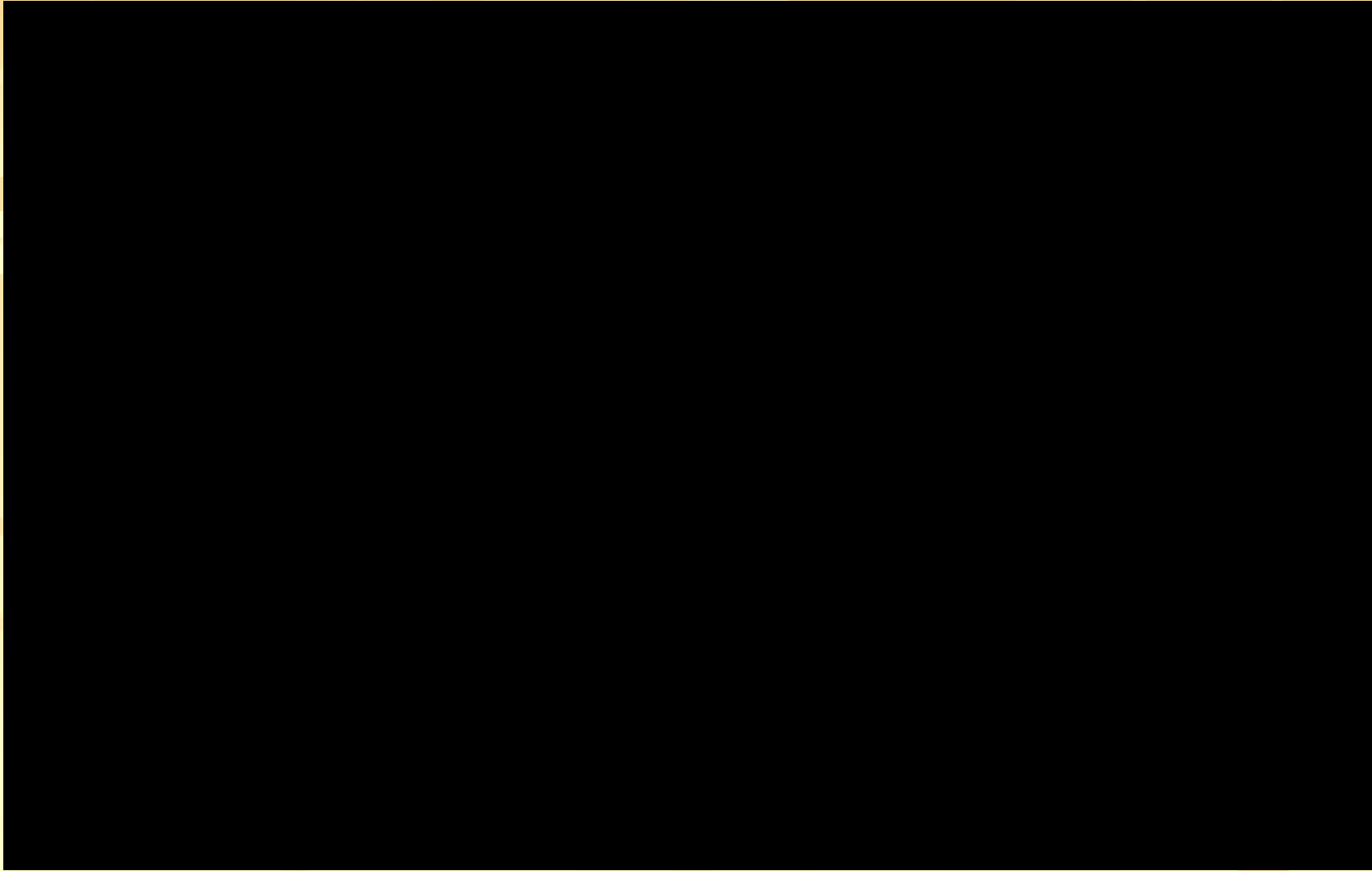

Ararat Mountains
(Space photo)

Արարատյան դաշտում են գտնվում Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Դվին եւ Երեւան մայրաքաղաքները

1-3- Հայոց գետերը.- Հայկական լեռնաշխարհը Առաջավոր Ասիայի մեծ գետերի ջրաբաշխն է: Այստեղից են սկիզբ առնում Պարսից ծոցը թափվող Կուր ող Արաքս գետերը եւ դրանց բազմաթիվ վտակները: Եփրատը (երկարությունն է 2700 կիլոմետր, որից 500 կիլոմետրը Հայկական լեռնաշխարհում), ունի երկու բազուկ՝ Արեւմտյան Եփրատ, որը սկիզբ է առնում Կարին քաղաքից հյուսիս՝ Ծաղկավետ լեռներից, եւ Արեւելյան Եփրատ կամ Արածանի, որ սկիզբ է առնում Ծաղկանց լեռներից: Արածանիի վտակներից է Մեղրագետը, որը հոսում է Տարոնի արգավանդ դաշտի միջով: Տիգրիս գետը (1950 կիլոմետր, 380 կիլոմետրը Հայկական լեռնաշխարհում): Արաքս գետը (հնում՝ Երասխ, 914 կիլոմետր) սկսում է Բյուրակնյան լեռների հյուսիսային լանջերից Արաքսից ու նրա վտակներից սկիզբ առնող ջրանցքների ու առուների ընդարձակ ցանցը կյանք է տալիս Արարատյան դաշտի խաղողի ու պտղատու այգիներին: Հայ ժողովուրդը այս գետը կոչել է Մայր Արաքս անունով: Մյուս գետերից կարելի հիշատակել՝ Հրազդանը, Ազատը, Ախուրյանը եւ Քասախը:

1-4- Հայոց լճերը.- Լեռնաշխարհը հարուստ է մեծ ու փոքր լճերով: Սեւանա լիճը (հնում Գեղամա), գտնվում է ծովի մակերեւույթից 1900 մետր բարձրության վրա, մակերեսը 1256 քառակուսի կիլոմետր: լիճն են թափվում մոտ 28 գետակ, իսկ նրանից սկիզբ է առնում միայն մի գետ՝ Հրազդանը (Ջանգուն), լճի ջուրը քաղցրահամ է: Զկներից աչկի ան ընկնում Իշխանը, կողակը եւ Սիգը: Վանա լիճը (հնում՝ Տոսպ կամ Բզնունյաց ծով) գտնվում է ծովի մակերեւույթից 1720 մետր բարձրության վրա: Լճի մակերեսը հավասար է 3733 քառակուսի կիլոմետրի: Ջուրը շատ աղի է: Այն հայտնի է Տառեխ ձկնով: Ուրմիա լճի (հնում Կապուտան) մակերեսը մոտավորապես 5800 քառակուսի կիլոմետր է եւ նրա ջուրը շատ աղի է, ձկներ չկան: Բացի այս երեք լճերից կան եւ անուշահամ ջուր ունեցող բազմաթիվ լեռնային փոքր լճեր. դրանցից են՝ Արփին, Արճակը, Գայլատուն եւ այլն:

1-5- Հայոց լեռնաշխարհի բնությունը.- Լեռնաշխարհի երկրաբանական կազմությունը եւ կլիմայական բազմազանությունը ստեղծել են հողի ու բուսականության բազմազանություն. արգավանդ դաշտեր, այգեշատ առապարներ, հարուստ, անտառապատ սարալանջեր, մարգագետիններ: Լեռնաշխարհում մարդիկ զբաղվել են որսորդությամբ, հողագործությամբ, անասնապահությամբ եւ զանազան արհեստներով: Հնուց ի վեր բնակչության գլխավոր զբաղմունքն է եղել հացահատիկների, խաղողի վազի, քնջութի, ծիրանի, դեղձի, կեռասի, խնձորի, եւ այլ մրգատու ծառերի մշակությունը:

Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է վայրի կենդանիներով, որոնցից հարկ է հիշատակել ազնիվ եղջերուն, կխտարը, այծյամը, վարազը, վայրի ոչխարը, գայլը, աղվեսը, արջը, բորենին, արծիվը, անգղը, ուրուրը, բազեն, արագիլը, կաքավը, բադը, արոսը, լորը, փասիանը եւ այլն:

Լեռնաշխարհի ընդերքը հարուստ է օգտակար հանածոներով որոնք են՝ պղինձ, երկաթ, կապար, արծաթ, ոսկի, զանազան գույների տուֆ, բազալտ, կրաքար, քարաղ, մարմար, փերլիտ, մոլիբդեն եւ այլն: Այն հայտնի է նաեւ բուժիչ հատկություն ունեցող բազմաթիվ հանքային ջրերով՝ «ջերմուկներով» ու թթու ջրերով:

Հայկական լեռնաշխարհով անցել են հին աշխարհի առետրական ու ռազմական կարեւորագույն մայրուղիներից երկուսը, որոնք կապել են Արեւելքը Արեւմուտքի հետ: Դրանց տիրանալու համար հարեւան ու հեռավոր պետությունները հաճախակի արյունահեղ պատերազմներ են մղել, որոնց թատերաբեմը սովորաբար եղել է Հայաստանը: Այդ գլխավոր

ճանապարհների հանգուցակետն էր Արարատյան դաշտը: Հյուսիսի հետ Հայաստանը կապված էր Սեւ ծովի արեւելյան եւ Կասպից ծովի արեւմտյան ափերով անցնող ճանապարհներով:

Հին Հայաստանը՝ Սեծ Հայքը բաժանված էր տասնհինգ խոշոր նահանգների կամ «աշխարհների»: Դրանք են՝ Այրարատը, Վասպուրականը, Սյունիքը, Արցախը, Գուգարքը, Բարձր Հայքը, Տուրուբերանը, Աղձնիքը, Ծովքը, Տայքը, Պարսկահայքը, Կորճեքը, Մոկքը, Պայտակարանը, Ուտիքը:

2- Հայ ժողովրդի ծագումը

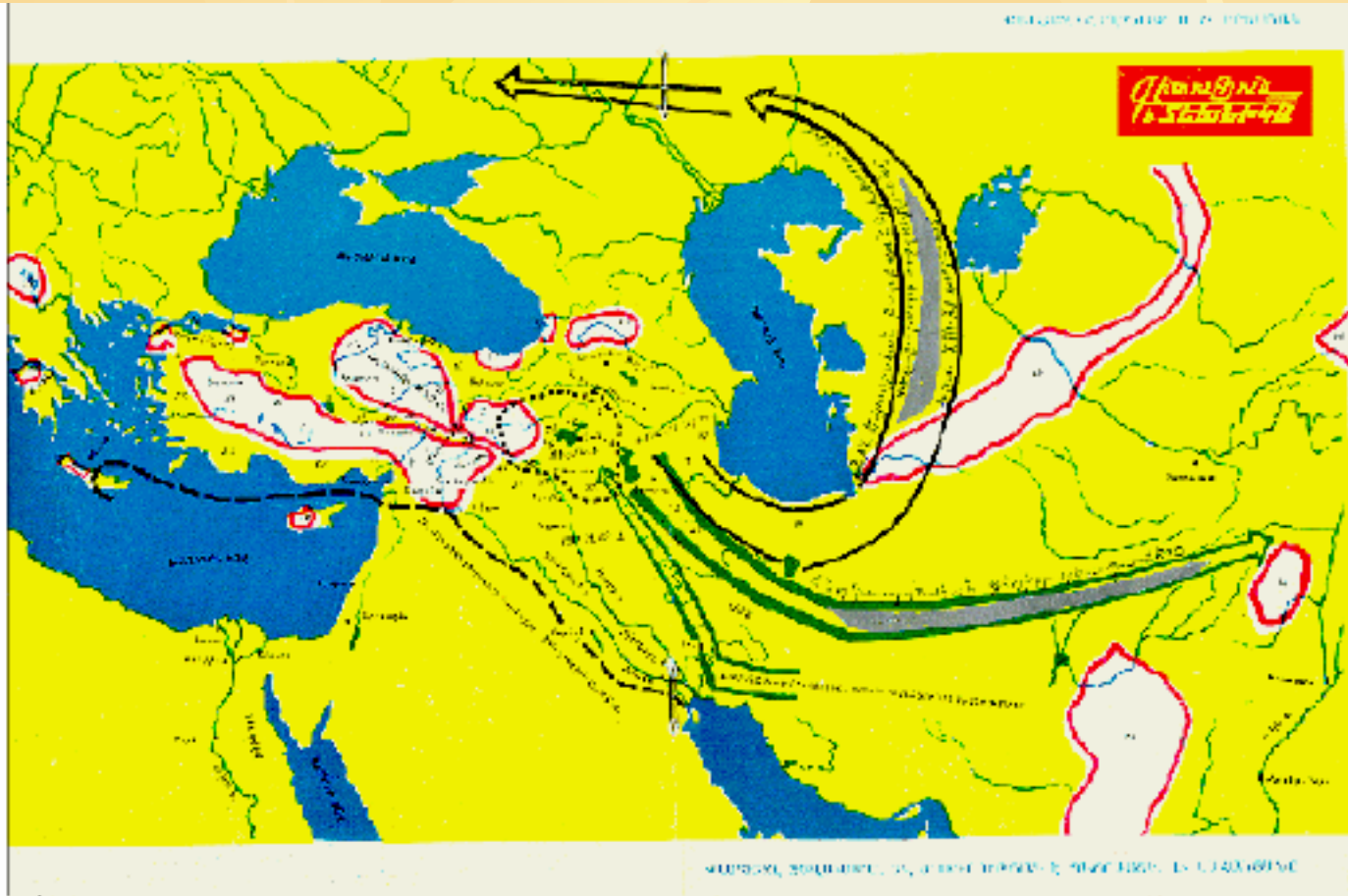
Մարդու ծագումը տեղի է ունեցել ավելի քան երկու միլիոն տարի առաջ: Սկիզբ առնելով նախամարդուց, մարդը իր դանդաղ, բայց աշխատանքային անընդմեջ գործունեության շնորհիվ հետզհետե ձեռք է բերել այսօրվա նկարագիրը: Հայկական լեռնաշխարհի ամենատարբեր մասերում հայտնաբերված են հինքարեդարյան մարդու գործունեության բազմաթիվ եւ հարուստ հետքեր՝ նրա պատրաստած ու կիրառած գործիքներ (Արտին լեռան Սատանի-դարում, Արեգունի լեռներում, Արզնիի մոտակայքում, Հարավային բլուրներում եւ այլուր): Այստեղ մարդու գործունեությունն անընդմեջ շարունակվել է հին քարի դարի (պալեոլիթ) բոլոր երեք՝ ստորին (սկզբից մինչեւ 100,000 տարի առաջ), միջին (100,000-ից մինչեւ 40,000 տարի առաջ), եւ վերին (40,000-ից մինչեւ մ.թ.ա. 12-րդ հազարամյակը):

Հայկական լեռնաշխարհում ձեւավորվել է գիտության մեջ «Արմենոիդ» կոչվող մարդաբանական տիպը: Մարդաբանական այս միջավայրում է տեղի ունեցել վերոհիշյալ հնադարյան մարդու մշակույթի ձեւավորումը եւ հատկապես այստեղ են հետազայում առաջացել Արեւելքի առաջին քաղաքակրթությունները: Քննելով հարցը մշակութային-պատմական տեսանկյունից, նորագույն հետազոտությունները համոզիչ կերպով ապացուցում են, որ հնագույն ժամանակներից ի վեր Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում եղել եւ անընդմեջ զարգացել է մեկ միասնական մշակույթ:

Հաջորդ շրջանը՝ մ.թ.ա. 12-րդ հազարամյակից մինչեւ 7-րդ հազարամյակի կեսերը, անվանվում է միջին քարե դար՝ մեզոլիթ: Այս շրջանում գործածվում է նետ ու աղեղը, մարդը զբաղվում է երկրագործությամբ ու անասնապահությամբ: Քարե դարի եզրափակիչ շրջանը՝ նոր քարե դարը (նեոլիթը) Հայաստանում ներկայացված է մի շարք բնակավայրերով, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 7-րդ հազարամյակի կեսերից մինչեւ 5-րդ հազարամյակի կեսերն ընկած ժամանակաշրջանով: Հայաստանի նորքարեդարյան շրջաններից են Շամիրամալթի, Թեղուտ, Զյուլ-թափա եւ այլ բնակավայրեր:

Գտնվելով հին աշխարհի քաղաքակրթությունների խաչմերուկում, Հայաստանն ստեղծել է բավական բարձր մշակույթ, որը հիմք է ծառայել հետագա դարերի հայկական մշակույթի զարգացման համար: Այլ կերպ ասած, Հայկական լեռնաշխարհը մարդու կյանքում հայտնաբերվում է էթնիկական, տնտեսական եւ մշակութային գրեթե հինգ հազար տարվա (մինչեւ մեր թվականությունը եւ ընդհուպ մինչեւ մեր օրերը) ժառանգություն:

Վերջին տարիներին գիտնականներ Թամազ Գամդրելիձեն ու Վյաչեսլավ Իվանովը առաջ են քաշել մի նոր տեսություն, որի համաձայն հնդեվրոպական լեզվով խոսողները մ. թ. ա. V եւ IV հազարամյակների սահմանագծում ապրել են Հայկական լեռնաշխարհում: Գիտնականները համոզիչ փաստարկներ են բերել հոգուտ իրենց դրույթի, հենվելով լեզվաբանական, պատմական, հնագիտական հսկայական նյութի վրա, օգտագործելով հնագույն ժամանակների վերաբերյալ շատ այլ գիտությունների տվյալները: Սա հնարավորություն է ընձեռում այլ կերպ դիտել հայերի ազգածնության հարցը: Պարզվում է, որ այն հեռավոր ժամանակաշրջանում է ծագել լեզվաբանների կողմից վերակառուցված նախահայերենը, որի անմիջական ժառանգորդը մեր ժամանակակից հայերենն է, որում եւ մանավանդ նրա բարբառներում զարմանալիորեն մինչեւ օրս էլ պահպանվել են այդ հնագույն լեզվի հետքերը:

Գիտության տվյալները ցույց են տալիս, որ ոչ միայն հայոց լեզուն է համարվում հնդեվրոպականի անմիջական ժառանգորդը, այլև հայերն իրենք առաջին հնդեվրոպացիների անմիջական ժառանգորդներն են: Մ.թ.ա. V-IV հազարամյակներին (երբ կազմավորվել է

Երկր Բաղդասարյան

եվրոպեոիդ ցեղի մարդաբանական տիպը) վերաբերվող տվյալները վկայում են, որ նրա ամենատիպիկ ներկայացուցիչները հայերն են: Այդ ժամանակաշրջանում Փոքր Ասիայի, Հայկական լեռնաշխարհի, Հյուսիսային Միջագետքի եւ Իրանական սարահարթի հյուսիսարեւմտյան հսկայածավալ տարածքում ապրել են ցեղեր, որոնք խոսել են հնդեվրոպական նախալեզվով: Արդեն այն ժամանակ տեղի էր ունենում ազգակից բարբառների տարանջատման գործընթացը, որոնց հիման վրա այնուհետեւ առաջացան հնդեվրոպական լեզուները:

Նյութական բազմաթիվ վկայությունները, լեզվական փաստերը, հնագույն առասպելներն ու ավանդությունները, այս ամենը ժամանակակից գիտությանը հիմք են տալիս ամենայն համոզվածությամբ ապացուցել, որ հայերը Հայկական լեռնաշխարհում տեղաբնիկներ են եղել: Ինչպես պնդում է անգլիացի հետազոտող Ու. Օլքոթը, Հայկական լեռնաշխարհի հետ է կապված մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակում կենդանակերպի 12 համաստեղությունների մասին ծնված հասկացությունը, որը հիմք դրեց օրացույցի արեգակնային համակարգի զարգացմանը:

Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում Հայկական լեռնաշխարհում ձեւարվել էին խոշոր եւ կայուն ցեղային միություններ, սկսվել էր հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը: Հայ ժողովուրդը ծագել ու կազմավորվել է Հայկական լեռնաշխարհում հնուց ի վեր բնակվել մի շարք ցեղերի ու ցեղախմբերի աստիճանական միաձուլման եղանակով: Լեռնաշխարհի հարավային գոտին բնակեցված է եղել խուրրի-ուրարտական իրար ազգակից ցեղերով: Այժմ տեսնենք որոնք են եղել հայ ժողովրդի կազմավորմանը մասնակցող տարրերը եւ նրանց ստեղծած ցեղային միություններն ու պետությունները.

- 3-2- րդ հազարամյակների սահմանից սկսած Հայկական լեռնաշխարհի արեւմտյան շրջանները բնակեցված էին հնդեվրոպական խեթական եւ լուվիական ցեղերով:Նրանք մ.է.ա. 17-րդ դարում ստեղծեցին խեթական պետությունը , որը գոյատևեց մինչեւ մ.թ.ա. 12-րդ դարի սկիզբը:

- Մ.թ.ա. 16-14-րդ դարերում, խուրրիները Հյուսիսային Միջագետքում, ստեղծեցին իրենց Միտանի պետությունը Վաշուզանե մայրաքաղաքով:

Երկր Բաղդասարյան

- Մ.թ.ա. 15-13-րդ դարերում, Գալ գետի ու ճորոխի վերին հոսանքների շրջանում եւ Հայկական լեռնաշխարհի Բարձր Հայք երկրամասում տեղավորված Հայասա-Ազգի ցեղային հզոր միությունը:

- Մ.թ.ա. 13-րդ դարում Վանա լճի ավազանի եւ նրանից դեպի Ուրմիա լիճը ձգվող շրջաններում գոյություն ուներ Ուրատրի կամ Ուրուատրի անվանված ցեղային միությունը, բաղկացած ութ ցեղերից եւ նրանց զբաղեցրած երկրներից: Ասորեստանի Սալմանասար Ա թագավորը (մ.թ.ա. 1280-1261) արշավում եւ ավերում է երկիրը, դրանից հետո Ուրատրի միությունը լուծվում է:

- Մ.թ.ա. 13-րդ դարում Ուրատրիի տեղը գրավում է ավելի հզոր Նաիրի ցեղային միությունը, որը զբաղեցնում էր Հայկական լեռնաշխարհի մի խոշոր մասը՝ տարածվելով մինչեւ մերձսելեովյան շրջանները, ճորոխի հովիտը: Ասորեստանյան թագավորները հիշատակում են մինչեւ 60 նահրյան թագավորների մասին: 11-րդ դարում Նաիրի միությունը տրոհվում է եւ նորից հանդես է գալիս Ուրատրին, որը շուտով վերածվում է Արարատյան կամ Վանի թագավորությունը, որը ասուրա-բաբելական աղբյուրներում Ուրարտու կամ Ուրաշտու է կոչվել:

- Մ.թ.ա. 12-րդ դարի սկզբներին Հայկական լեռնաշխարհի հարավային հողերի վրա, ստեղծվել է Արմե-Շուպրիա ցեղային միությունը:

Ուրարտական եւ Ասուրական աղբյուրներում հիշատակվել են այլ ցեղեր, որոնցից կարելի է նշել Դայա կամ Դայաուխի խոշոր ցեղային միությունը՝ հետագա Տայք հայկական նահանգի տարածքում եւ էթիուի լայնատարած ցեղային միությունը, որը ընդգրկում էր մոտավորապես Կարսից մինչեւ Սեւանա լիճը ընկած տարածքը:

Հայկական լեռնաշխարհի ցեղային միությունները

- Մ.թ.ա. 5000-4000թթ. Հնդեւրոպական
- Մ.թ.ա. 3000-2000թթ. Խեթա-Լուվիական
- Մ.թ.ա. 17-12-րդ դդ. Խեթական պետ.
- Մ.թ.ա. 16-14-րդ դդ. Միտանի պետ.
- Մ.թ.ա. 15-13-րդ դդ. Հայասա-Ազգի
- Մ.թ.ա. 13-11-րդ դդ. Նաիրի
- Մ.թ.ա. 13- 9 -րդ դդ. Ուրատրի
- Մ.թ.ա. 12-րդ դ. Արմե-Շուպրիա

Արարատյան թագավորություն (մթա 860-590)

- Արամե - 860-810, մայրաքաղաքը Տուշպա
- Մենուա- 810-786 – կառուցեց Շամիրամի ջրանցքը 90 կմ.
- Արգիշտի Ա - 786-760, 782 թ. հիմնեց Էրեբունիս
- Ռուսա Գ - 605-590 վերջին թագավորը, պետությունը վերացավ մարրերի ձեռքով:
- Ուարտուն ուներ սեպագիր գրեր:
- Հայոց նահապետ Պարույրը օգնեց մարրերին Նինվեն գրավելու համար, 612 թ. մթա:

Երվանդյան թագավորություն

(մթա 6-րդ դարի կեսերը-3-րդ դարի վերջը)

- Երվանդ Սակավակյացը հիմնադրեց Երվանդունի տոհմը, մայրաքաղաքը Տուշպա
- Երվանդի որդի Տիգրանը պարսից Կյուրոսի ընկերը

Արտաշեսյան թագավորություն (մթա 189-մթ 1)

- Արտաշես Ա 189-160 , հիմնադրեց թագավորությունը, մայրաքաղաքը Արտաշատ:
- Տիգրան Մեծ մթա 95-55, մայրաքաղաքը Տիգրանակերտ:
- Տիգրան Մեծը գրավեց մինչև բեյրութ եւ Էկրաթան:
- Հայկական բանակը նրա ժամանակ 300,000 իսկ բուն հայկական զորքը 100,000, թագավորական ընտիր հեծյալ թիկնապահ զունդը 6000
- Հայաստանի թագավորները մթ 1-61 որոշվում էին Հռոմի կողմից

Արշակունյաց թագավորություն

(61-428թթ)

- Հիմնադիրը՝ Տրդատ Ա (61-78), Պաթեւ Վաղարշ Ա-ի եղբայրը:
- Հայաստանի անկախությունը հաստատվեց 64 թ. Հռանդիայի դաշնագրով, մայրաքաղաքը Վաղարշապատ, Հայ Արշակունիները 185թ. (Վաղարշ II 185-198):
- 301 թ. Քրիստոնեությունը Հայաստանի պաշտոնական կրոն, Տրդատ Գ-ի ժամանակ, մայրաքաղաքը Արտաշատ:
- Հայերեն այբուբենի գյուտը 405 թ. հանձինս Մ. Մաշտոցի, Վռամշապուհի ժամանակ:
- 387 թ. Հայաստանի առաջին բաժանումը, Հռոմի եւ Պարսիկների միջեւ:
- 451թ. Ավարայրի ճակատամարտը

Բագրատունիների թագավորություն

(886-1045 թթ)

- Հիմնադիրը Աշոտ Ա (886-890)
- 11-15 դդ. Սելջուկները, Թաթարները, Մոնղոլները, Կարա-Կոյունլու եւ Ակ-Կոյունլուները Հայաստանում:

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը

ա- Ռուբինյան հարստություն- 1080-1226

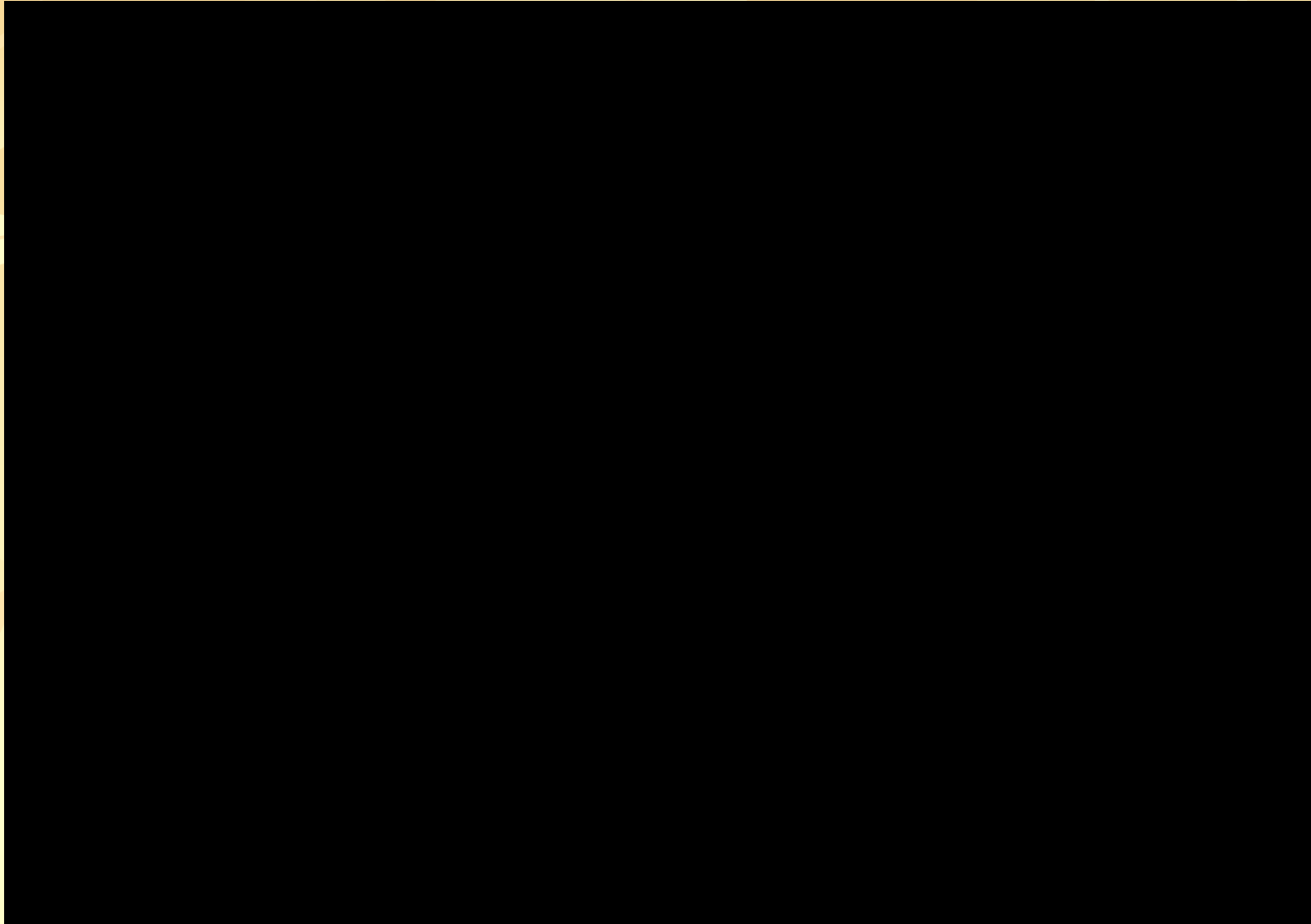
բ- Հեթումյան հարստություն – 1226-1342

գ- Լուսինյան հարստություն – 1343-1375

Ուրվածքը Իրանահայության Պատմության

1- Իրանահայ համայնքների առաջացումը

- Հայ-Իրանական հարաբերությունները հազարամյակների պատմություն ունի
- Իրանում Հայերը եղել են դեռևս մթա 6-դ դարից, զորամասեր, առևտրական, արհեստավորներ
- Որպես բնիկներ, Ատրպատականում կամ պատմական Պարսկահայքում եւ Փայտակարանում – Թավրիզ Մարանդ, Ուրմիա-Կապուտան, Խոյ, Հեր, Մարաղա, Սալմաստ-Չարեւանդ, Մակու-Արտազ, Դարաղաղ-Փայտակարան
- Հայկական խոշոր բռնագաղթեր (մի քանի հարյուր հազար) իրականացել են.
 - մթ 3-րդ դարում, Սասանյան Արտաշիր թագավորի կողմից
 - մթ 4-րդ դարում, Սասանյան Շապուհ II թագավորի կողմից
- Հայաստանում, քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուց հետո իրանահայկական հակամարտությունն սրվեց եւ ստացավ կրոնական գունավորում: Այդ պատերազմների բուն նպատակն էր տարածքային հարցերը, ինչպես եւ Հայաստանի տարածքով անցնող միջազգային առևտրական ճանապարհներին տիրանալը:

Երկր Բաղդասարյան

- 387-591-ին Հայաստանի մեծագույն մասը (4/5) ենթարկվել է Ի-ի քաղ. ազդեցությանը:
- Սասանա-բյուզանդական տիրապետության շրջանում (428-640 թթ.) եւս Հայաստանը պարբերաբար ասպատակել են պարսիկներն ու բյուզանդացիները, եւ մեծ թվով հայեր են գաղթեցվել այդ երկրներ:
- 7-րդ դարի սկզբներին Իրանն ընկավ Արաբական խալիֆայի տիրապետության տակ, նրանք բուն տեղի ժողովրդի հետ մեկտեղ, ընդունելով մեհմեդականություն՝ ձուլվելով ու կորցրին իրենց ազգությունը:
- Իրանում հայ բնակավայրերի նոր օջախներ սկսեցին ստեղծվել 11-րդ դարից՝ սելջուկ-մոնղոլների արշավանքների հետեւանքով:
- Այդ խոշոր գերեվարությունը Հայաստանից Իրան կատարել են սելջուկները 1048 թվականին:
- Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու տեղեկության, սելջուկները 150.000 հոգի կոտորելուց հետո այդ թվով էլ հայ ազգաբնակչություն են գերեվարում եւ քշում Իրան: քացի այդ, հայկական պետականության անկումից հետո՝ 11-րդ դ. Մակուի, Խոյի, Սալմաստի, Ուրմիայի, Ղարաբաղի եւ այլ նահանգների հայկական շրջանները մտան Իրանի պետության կազմի մեջ:

- Արդեն 11-14-րդ դարերում հայկական բնակավայրեր կային Թավրիզ, Մարաղա, Ռաշտ, Սուլթանիե քաղաքներում եւ Իրանի մի քանի այլ մարզերում:
- 12-րդ դարում արդեն Իրանում այնքան մեծաթիվ էր հայ բնակչությունը, որ հայկական երկու խոշոր թեմեր են ստեղծվել՝ Ատրպատականում, Հեր եւ Չարեւանդի թեմ եւ Սալմաստի ու պարսկական մայրաքաղաքի թեմ: Տեղեկություններ կան, որ այդ երկու թեմերի առաջնորդները մասնակցել են 1174 թվականին Հռոմկլայում հրավիրված ազգային եկեղեցական ժողովին:
- Իրանահայ գաղթականության դրությունը զգալի չափով բարելավվում է Մելիք շահի գահակալության ժամանակ (1072-1092): Նա բարյացական վերաբերմունք ցուցաբերեց հայերի նկատմամբ, որի մասին անդրադարձել է Մ. Ուռհայեցին:
- Մոնղոլների՝ Հայաստանում կատարած ամենից մեծ գերեվարությունը տեղի է ունեցել 1236-1237-ին, ապա 1340 թվականին :
- 13-րդ դարում, առեւտրական տարանցիկ ճանապարհները հարավից տեղափոխվում են հյուսիս: Այդ ճանապարհները Թավրիզի վրայով անցնում էին Տրապիզոն եւ Այաս:

- Մայր հայրենիքում ստեղծված ծանր պայմանները ստիպում են բազմաթիվ հայ առևտրականների եւ արհեստավորների տեղավորվել եւ հաստատվել Իրանի քաղաքներում, ուր գործունեության ավելի լայն ասպարեզներ էին բացվում իրենց առջեւ:
- Մոնղոլական տիրեպատության շրջանում ստվարաթիվ գաղթօջախներ են ստեղծվում Թավրիզում, Սուլթանիեում, Մարանդում, Խոյում, Սալմաստում, Մարաղայում, Ռեշտում եւ այլ քաղաքներում: Տեղեկություններ կան, որ բազմաթիվ հայեր եւ քրիստոնյա այլ ժողովուրդներ են ապրել Ռեյ քաղաքում:
- Հյուսիսային տարանցիկ Ճանապարհի վրա հաստատված քաղաքներից ամենից խոշոր հայաշատ կենտրոնն է հանդիսացել Թավրիզը:
- Մարկո Փոլոն, որը 1271 թ. եղել է Թավրիզում , ամենից առաջ հիշատակել է հայերին:
- Մեզ հասած մի տեղեկության համաձայն, Թավրիզը 16-րդ դ. ընկեցել է 700 տուն բնակչություն` 12 եկեղեցիներով:
- 14-15 դարերում Թավրիզում այնքան շատ հայեր են կենտրոնացված եղել, որ 1345 թ գրված հայկական մի ձեռագրում, Թավրիզը համարվում է ոչ միայն Ֆարսերի (պարսիկների), այլեւ հայերի մայրաքաղաք

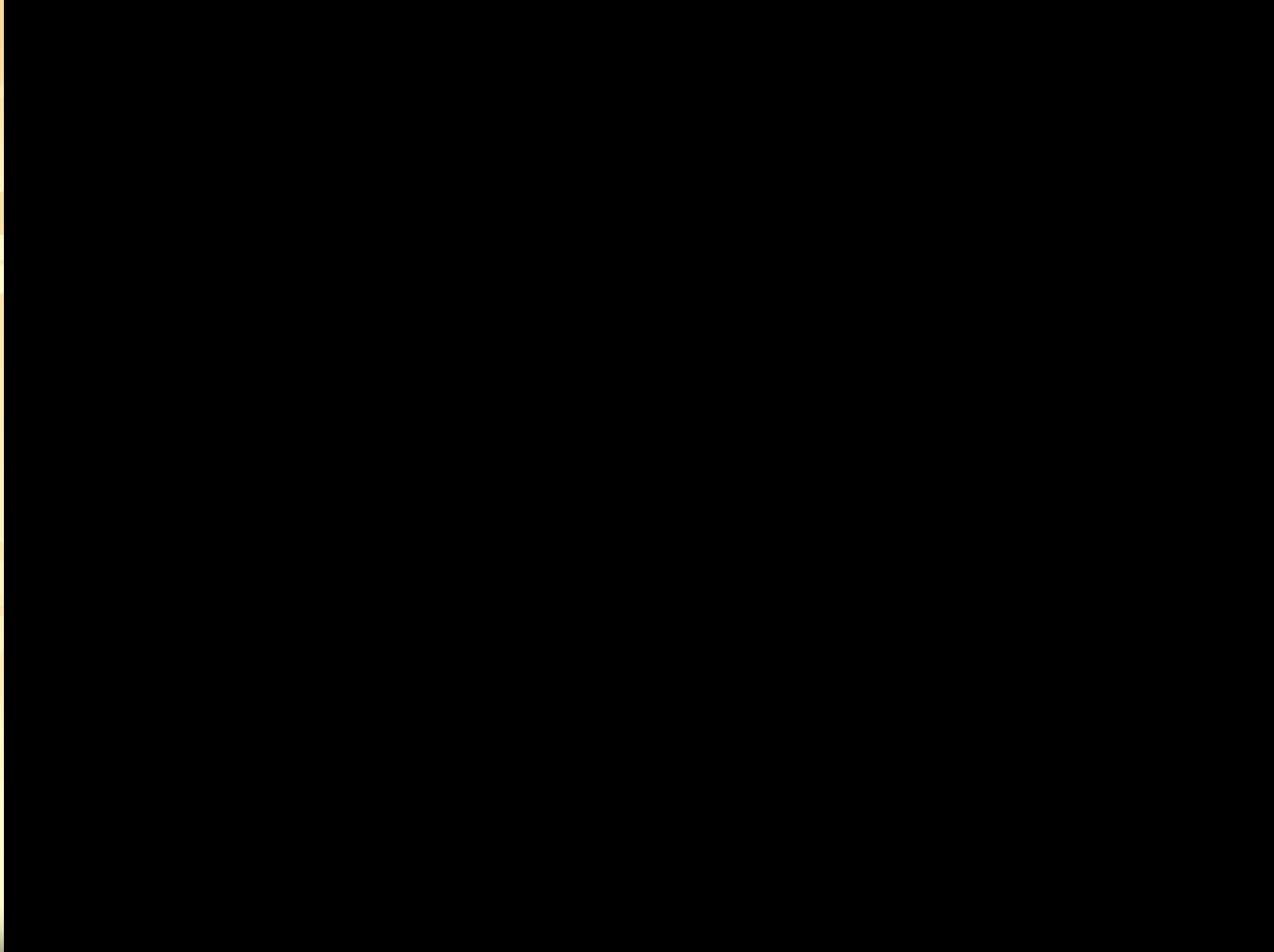
Երկր Բաղդասարյան

- 13-15-րդ դդ. կաթոլիկ քարոզիչները լիքն էին պարսկահայ գաղթօջախներում: Վատիկանը քարոզչական երեք կենտրոն է ստեղծել Իրանում՝ Թավրիզում, Մարաղայում եւ Սուլթանիեում: Նա 1330 թ. հռոմադավան հայության համար եպիսկոպոսական թեմ հիմնեց Իրանում՝ նստատեղ ընտրելով Սուլթանիեն: Առաջին թեմական առաջնորդն է հանդիսացել Հովհաննես Կոր (Jean de cor) արքեպիսկոպոսը:
- 14-15-րդ դարերում իրանահայ խոշոր գաղթօջախ էր հաստատված Սուլթանիեում, որը հիմնվել էր Էլխան Արղունի (1284-1291) կողմից Չենջանի եւ Ղազվինի միջեւ:
- 14-15-րդ դդ. հայկական մեծ թվով բնակչություն է ունեցել նաեւ Խոյ քաղաքը: Իսպանիայի Ճանապարհորդ Կլավիխոն, որը 1405 թ. եղել է Խոյում, իր ուղեգրության մեջ հայտնում է, որ այդ քաղաքի Ֆբնակչության մեծ մասը հայ ցեղից են»: Նա նույնպես հիշատակում է Մակուի հայկական խոշոր գաղթօջախի մասին: Նա հայտնում է, որ 1405 թ. գիշերել է Մակուի բերդում, որի իշխանը, ինչպես բերդը պաշտպանող զինվորները, կաթոլիկ հայեր են եղել:
- Սովարաթիվ հայ բնակչություն գոյության է ունեցել Մարաղայում, նաեւ Սարմաստ քաղաքում եւ նրա շրջակա գյուղերում, նաեւ Ռեշտում: Այստեղ 1494 թ. գոյություն է ունեցել <Հակոբ հայրապետի> անունով հայոց եկեղեցի:

- Խոշոր հայկական գաղթօջախ գտնվել է Ուրմիայում, որի հայ բնակչությունը հիմնովին տուժել է 1425 թ. Իսկենդերի վայրագությունների հետեանքով:
- Հայ ազգաբնակչության գերեվարումը շարունակվում է նաև Լենկ Թեմուրի ասպատակումների ընթացքում (1386, 1387, 1395, 1396, 1399), որոնց զգալի մասը տարվում է Խորասան:
- Սեֆյան հարստության հիմնադիր շահ Իսմայիլի գահակալության շրջանում է հիմնվել Սպահանի հայ գաղթավայրը: Միայլ է այն կարծիքը, որ իբրև թե Սպահանի հայ գաղթօջախը ստեղծվել է Շահ Աբբասի բռնագաղթի շնորհիվ:
- Ուշագրավ է այն, որ Սեֆյան հարստության հիմնադիր Իսմայիլը, Փոքր հասակում, ապաստանել է Ադրամար եւ իր դաստիարակությունը ստացել այնտեղ :
- 1514 թ. օգոստոսի 21-ին Չալդրանում սուլթան Սելիմի եւ շահ Իսմայիլի բանակների միջեւ տեղի ունեցող կռվի ժամանակ, երբ պարսիկները պարտություն կրեցին, թուրքական զորքերը առաջանալով մտան Թավրիզ եւ այստեղից գերի տարան 3000 հայ արհեստավորների իրենց ընտանիքներով:
- 1603 թվականին պարսկական զորքը, Շահ Աբբասի գլխավորությամբ անցնում է Արաքսը եւ մտնում Ջուղա:

Երկրի Բաղդասարյան

- Երեւանը գրավելուց հետո, Շահ Աբբասը տեղեկանալով գորաբանակի առաջխաղացման մասին, Սինան Փաշայի հրամանատարությամբ, որոշում է իրագործել իր ծրագիրը՝ հայերին բռնի գաղթեցնել Իրան:
- Այդ քայլը Շահ Աբբասը օգտակար էր համարում երկու տեսակետից. նախ՝ ամառի ընդարձակ տարածություն կստեղծեր արշավող թուրքական բանակի առջեւ ու դրանով կդժվարանար նրա պարենավորումը, եւ ասպա՝ հայ գաղթականությունը Իրան տեղափոխելով նպաստած կլիներ իր երկրի տնտեսական կյանքի զարգացմանը:
- Իրան տարվող բազմահազար հայ բնակչության զգալի մասը ոչնչանում է:
- բռնագաղթած հայ բնակչությունը իր գաղթի տարբեր Փուլերի ընթացքում հաստատվում է Իրանի զանազան շրջաններում՝ Քաշանում, Ղազվինում, Գիլանում, Էնզելիում, Սպահան քաղաքի գավառներում՝ Լնջանում, Ալինջանում, Գանդիմանում եւ Ջղախոռ, Փերիա ու Նուրվարի, Բյազազ, Բյամարա, ԳաՓլա եւ Ղարաղան, Շիրազ, Չարմահալ, Մազանդարան, Համադան եւ այլն: Հիմնվում է Նոր Ջուղան:
- Հայաստանից Իրան տարված բնակչության թիվը 300,000 – 500,000:
- 17-րդ դարում դարում եւ 18-րդ դ. իսկզբին Նոր Ջուղան դարձավ Իրանի հարավում ապրող հայերի թեմական կենտրոն, ինչպես նաեւ մշակութային կարեւոր օջախ անմբողջ գաղութի համար:

- 18-րդ դ. 20-ական թվականներին աֆղանների արշավանքի հետևանքով Նոր Ջուղայի կյանքը ապրեց խոր անկում: Ուստի հայ բնակչության զգալի մասը, հատկապես ապահովված, հարուստ խավը հեռացավ, առավելապես Հնդկաստան, Իրաք եւ արաբական այլ երկրներ, ինչպես եւ Ռուսաստան:
- Անգլիացի միսիոներ՝ Հանրի Մարթինի վկայությամբ (22 մայիս 1711 թ.) հայկական գաղութ է գոյություն ունեցել Պարսից Ծոցի ափերում գտնված բուշեիրում, ինքը այդ թվականին հյուր է լինում մի հայ ընտանիքի: 1711 թ. հայերը բուշեիրում ունեցել են եկեղեցի եւ քահանա:
- Նոր Ջուղայի վաճառականները երբ սկսեցին Հնդկաստանի հետ իրենց առևտրական հարաբերությունները, գտնվեցին բանդար Աբբասից, սակայն 1763 թ., երբ անգլիացիները հեռացան այդ նավահանգստից, հայ առևտրականներն է հետևելով նրենց բուշեիր հաստատվեցին:
- Այդ տարիներին տեղաշարժեր եղան նաեւ հայ գյուղական բնակչության մեջ: Նոր Ջուղայի հարակից Լնջան եւ Ալիջան շրջաններում ապրող բոլոր հայ գյուղացիները տեղափոխվեցին դեպի արեւմուտք ու հարավ-արեւմուտք՝ Փերիայի, բուրվարիի եւ Չհարմահալի շրջանները: Հաջորդ տասնամյակում հայ գյուղացիների շատ ընտանիքներ՝ ուրվարի եւ Գյաֆլա շրջաններից անցան հարեւան Բյամարա եւ Բյազազ շրջանները:

- Իրանի հայ բնակչությունը ծանր վիճակում է գտնվել 18-րդ դարի երկրորդ կեսին, միջ-Ֆեոդալական ընդհարումների ակտիվացման ժամանակաշրջանում, երբ 1747 թվականին սպանվեց Նադիր Շահը:
- 1753 թվականին Սպահանի եւ Նոր Ջուղայի վրա դրված է եղել 60.000 թուման արտակարգ հարկ:
- Օգոստինյան եւ Կարմեղյան միսիոներականի գործունեությունը 18-րդ դարում :
- 19-րդ դ. 20-30-ական թվականներին իրանահայ գաղութը ենթարկվեց նոր Փոփոխությունների: 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով Արեւելյան Հայաստանի մի մասը Ռուսաստանին միանալուց հետո, մոտ 45 հազար հայեր դուրս եկան Իրանի հյուսիսային նահանգներից եւ բնակություն հաստատեցին Երեւանի եւ Նախիջեւանի նահանգներում:
- Իրանում մնացած հայերը գլխավորապես բնակվում էին հարավային եւ Հյուսիսային նահանգներում: Հարավաբնակ հայերի կենտրոնը շարունակում էր մնալ Նոյր Ջուղան: Նրան էին ենթարկվում Փերիա, Բյարվանդ, Չհարմահալ, բուրվարի, Համադան, Շիրազ քաղաքների հայաբնակ օջախները:

- 1833 թ.-ից հյուսիսային նահանգներում բնակվող հայերի կենտրոնը դառնում է Թավրիզը: Մինչ այդ Մակուի շրջանում գտնվող Թադեի վանքին էր պատկանում առաջնային դերը: Այսուհետև Թավրիզը համարվում էր Խոյի, Մակուի, Սալմաստի, Ուրմիայի, Ղարադաղի, Մարաղայի եւ այլ շրջանների հայերի կենտրոն:
- 19-րդ դ. երկրորդ կեսին Իրանահայ գաղութը շարունակեց աճել ավելի արագ թափով: Ստեղծվում են հայ նոր բնակավայրեր Մեշհեդում, Քերմանշահում եւ այլուր: 20-րդ դ. խկզբին, Իրանում նավթային արդյունաբերության զարգացման հետ մեկտեղ հայկական նոր օջախներ առաջացան երկրի հարավում՝ Աբադանում, Ահվազում, Մեսզեդ-Սուլեյմանում եւ այլուր:
- 17-19-րդ դարերում հայ բնակչության մի մասը հարավային գավառներից Փոխադրվում է կենտրոնական գավառները, ստեղծելով մի քանի նոր հայկական բնակավայրեր: Տարագաղթման պատմական այս ընթացքի հետեւանքով Իրանի հայ գաղութը բաժանվեց երկու մասի՝ հյուսիսային (Թավրիզ կենտրոնով) եւ հարավային (Նոր Ջուղա կենտրոնով): Այս բաժանումը պահպանվում էր մինչեւ 20-րդ դարի 40-ական թվականները:

- Թեիրանի բնակչության աճին զուգընթաց խախտվեց գաղութի պատմականորեն ստեղծված այս բաժանումը: Դարիս 40-ական թվականներին ստեղծվեց կենտրոնական նոր շրջան, որի մեջ կենտրոն հանդիսացող Թեիրանի հետ մեկտեղ մտան նաև հարակից կենտրոնական, ինչպես նաև հարավ-արևելյան եւ հյուսիս-արևելյան գավառների հայկական բնակավայրերը:
- 1946 թ. մեծ ներգաղթ սկսվեց դեպի Խորհրդային Հայաստան: Ելնելով հայրենասիրական ձգտումներից հայերը աճապարանքով Թեիրան մեկնեցին՝ հայրենիք վերադառնալու նպատակով: Սակայն դա բոլորին չհաջողվեց եւ շատերը որոշ դժվարությունների պատճառով մնացին Թեիրանում եւ կազմեցին Թեիրանի ներկայիս հայ բնակչության մեծամասնությունը:
- Իրանահայ համայնքի իրավիճակը մեր ժամանակներում: